

ЛИЛИ ЛАШКОВА (София)

СИНТАКТИЧНОТО ОТРИЦАНИЕ КАТО СРЕДСТВО А ИЗРАЗЯВАНЕ НА КОМУНИКАТИВНИЯ ЗАМИСЪЛ

Отрицанието е една от онези лингвистични категории, които в найголяма степен са свързани с оформянето и доуточняването на комуникативната насоченост на изречението. Оттук — и специфичните функции, които често изпълнява като носител на актуална информация.

Ще се спрем накратко върху някои по-характерни случаи на употреба на синтактичното отрицание като модифициращо средство в сърбохърватски и български език.

Известно е, че в славянските езици са се оформили два типа синтактично отрицание — предикативно и непредикативно (в зависимост от разположението на отрицателната частица). Те са пряко отражение на двата вида логическо отрицание — общо и частно, но тяхната дистрибуция се обуславя от специфичната структура на славянското просто изречение, както и от условията на исторически развой на отделните книжовни езици.¹ Същевременно тези два типа синтактично отрицание могат да се разглеждат и като определен вид средства за изразяване на конститутивна модалност в случаите, когато има пълно съвпадение между логико-семантично, синтактично и актуално членение. При направената от нас съпоставка се установи, че такива случаи са по-характерни за български език, докато в сърбохърватски много по-често конструкциите с предикативно отрицание изразяват частно отрицание,² с което остава по-близо до старото състояние на славянските езици. За това твърде много допринася и фактът, че той се оформя като книжовен език в по-тясна връзка с народния език. В български език се наблюдава тенденция към по-точно изразяване на комуникативния замисъл, на логическите отношения което може да се свърже с настъпилите качествени изменения в структурата му,³ както и с някои специфични условия на неговия исторически развой (влиянieto на руски език).

¹ Минималната синтактична структура на славянското просто изречение съдържа само предикат, който носи всички граматически характеристики на изречението. Вж. Л. Лашкова, *Синтактичното отрицание в сърбохърватски и български*, кавд. дис., София, 1973.

² Пак там.

³ Като аналитична езикова черта се изтъква по-голямото съответствие между логико-граматичното и синтактичното членение. Вж. *Аналитическите конструкции в езика на различните типове*, 1965, с. 62 и сл.

С тези съществени различия между двата езика могат да бъдат свързани и други факти.

За разлика от български в сърбохърватски много по-често се среща повторението на отрицателния компонент като средство за персуазивна модификация (по-голяма увереност в истинността на съобщението). Срв:

Нијесу наши истрјебили Псоглаве, бар они кажу да нијесу. — Не са ги истребили нашите, поне те така казват (М. Лалич). Марија се није изменила, бар не по сполашности. — Марија не се беше изменила поне външно (И. Андрич).

И в двата езика за изразяване на различна степен на увереност с съдържанието на информацията се употребват синонимични отрицателни конструкции — отрицателна копула и положителна именна лексема и от друга страна — положителна копула и отречена именна лексема. Първият вид изречения са отрицателни синтактично, вторият — положителни. При определен вид семантична характеристика на именната лексема (качество, комплементарна или градуална антонимия) те са синтактични синоними, като разликата между тях е само стилистична. В логиката⁴ такива случаи се определят като „силно и слабо отрицание“. Конструкциите с отречена копула се употребяват често в случаи на евфимистично смекчаване на отрицанието и при по-малка степен на увереност в истинността на съобщението. Срв:

Не е възможно да съм казал друго нещо — Невъзможно е да съм казал друго нещо (Б. Райнов). Мислим да је после свега немогуће извести Вековића. — ... да после свега није могуће извести ... (О. Давичо). Мислили смо за преноћиште али није згодно. — ... али је незгодно (М. Лалич). Той не е млад вече. Той е вече немлад човек. Над 40 години е (Септември).

В български език паралелната употреба и на двата вида конструкции има по-широк обхват, поради това че в него по начало се образуват повече антоними чрез префикс не-. Освен възможността за влияние от руски, тук влияе и по-високата обща фреквентност на непередикативното отрицание. Сърбохърватските антонимични образувания се различават от българските. Предпочитат се разнокоренни антоними и се избягва по възможност дублирането им с отрицателните префиксални образувания (добър-недобър-лош). Често пъти сърбохърватските префиксални антоними се различават по структурен тип от българските (напр. от съществителни и прилагателни, на които в български не се откриват съответствия с префикс не-). Срв: Нечовек си Мићо! (О. Давичо). То је бљутаво и неукусно (И. Андрич).

Като типичен само за сърбохърватски случай на персуазивна модификация трябва да бъдат посочени отрицателните конструкции с форма за бъдеще време на спомагателния глагол, които изразяват една по-голяма увереност в истинността на съобщаваната информация. В български език това се постига чрез някои модални лексикални средства, като подобни на сърбохърватските конструкции са възможни в книжовно-разговорния стил и някои български диалекти (не ще да е ...):

Неће бити да је полудио, него су га нечим отровало. — Той едва ли е полудиал, отровили са го (М. Лалич).

⁴ G. H. von Wright, *On the logic of negation*, Commentationes Physicomathematicae, v. XXII, 1959, № 4.

В славянските езици като средство за интензификация се използва многократната употреба на отрицателни компоненти в границите на едно изречение. В такива случаи се повишава и емоционалността на изказа. Тази особеност също се дължи на специфичната структура на славянското просто изречение, която налага задължителна негация на предиката, въпреки наличието на други отрицателни компоненти. Тогава включването на отрицателни местоименни квантори за изразяване на общо отрицание става наложително, за да се избегне двусмислието, тъй като предикативното отрицание може да изразява и частно отрицание. Тези конструкции се различават от случаите на редуваната употреба на отрицателни компоненти, които могат да бъдат изключени от състава на конструкцията, без да се наруши нейната структурна и комуникативна цялост.⁵ (Срв: *Никой не говори. Всеки не говори. Никой никъде никога в никакъв случай не е говорил.*) Прави впечатление фактът, че редуваната и ирелевантна употреба на синтактично отрицание е в по-голяма степен характерна за сърбохърватски език, докато в български тя по възможност се избягва.⁶ Това става чрез употреба на положителни частици и съюзи, а също и чрез по-голямото функционално натоварване на контекста, интонацията и отрязанията предикат. (Срв: *А он се ништа не звуџује. — А той хич не се смущава (М. Лалич). Не слушају ништа. — Не слушат (Д. Чосич).* Онда нема никакве мере ни разлике. — Тогава изчезват всякакви мерки и разлики (И. Андрич). Това различие също може да бъде свързано с настъпилите качествени изменения в структурата на български език, при което се очертава тенденция всеки вид информация да се извежда с отделен знак.⁷

Характерни само за сърбохърватски са конструкциите с компаратив на прилагателното, изразяващо най-ниската степен на признака, и отрицателното местоимение *ништа*, което усилюва отрицателния характер на информацията. Напр: *Али бол од тога ништа маџи не бива. — Но болката от това не намалява. (М. Лалич).*

И в двата езика се наблюдава известна диференциация в употребата на двете отрицателни частици-съюзи *ни*, *нито*, *нити*, които в конкретния случай са най-характерни средства за интензификация и повишаване на емоционалността на изказа. В сърбохърватски разликата в значението на двете частици-съюзи е само стилистична (*нити* се употребява по-рядко в сравнение с *ни*, при по-силно акцентуване и повече в западния вариант на книжовния език). В българския книжовен език двете форми са дублети, което е довело до ограничаване в употребата на едната (*ни*) и тенденция към обобщаване на *нито*.⁸ Разграничаването е свързано с особеностите на различните стилове.

⁵ Удвояване на отрицанието и изобщо многократната му употреба е характерна и за някои други езици, но там във всички случаи това е свързано единствено с емфазата. Вж. R. Ibanez, *Negation im Spanischen*, München 1971, S. 26.

⁶ За съвременния български език са нетипични конструкции от типа на: *Ако не си отворил душманин нема ни да имаш (Ив. Вазов) Книжката не е от никаква ала мисъл ... (З. Стоянов).* Същите случаи са напълно редовни в сърбохърватски.

⁷ Т. е. — за емфатично акцентуване (съюзно свързване) + отрицание = *ни*, *нито*, *нити* или *и* + *не*, *даже*, + *не*, *хич* + *не*, и под.

⁸ Според нас това е свързано с появата на относителните местоимения (*който*, *която*) и с определителния член.

И могуће се нас двојица нити не познајемо (М. Крлежа). Како е това? Нито „добър ден“, нито „господин началник“! — Ни „добар дан“, ни „господине начелниче“ (Е. Станев).

С оглед към формалното изразяване на интенсифицирано отрицание и повишаване на емоционалността внимание заслужават и други факти. В сърбохърватски се употребяват отрицателното местоимение *ниједан* и местоименните наречия *ниједаном*, *ниједанред*, *ниједанпут* паралелно със синтактичните конструкции, от които са произлезли. Числителното в този случай се употребява със значението си на партикуларизация, отделяне, което усилва акцента върху изключващото действие. Често пъти интензивността се повишава и от повторението на местоименното прилагателно *једини* (У ходнику се није чуо ни један, једини звук) (Г. Олуич). В български се употребяват само конструкции с отрицателна частица и числително (един) или наречие, адвербиален израз (веднџ, един път). Срв: Нито веднџ не беше се влюбвал. — Ни једном није био заљубљен (Е. Станев).

Също така в сърбохърватски се употребява и отрицателното наречие *нимало* паралелно с конструкцията, от която произлиза, и със синонимичната и конструкция, включваща формата за превъзходна степен на наречието *мало* (*ни најманџе*). Чрез суперлативната форма се постига посилено акцентуване на информацията за отрицание, въпреки че това се отнася и за първите два случая. Така за изразяване на едно и също в общи линии значение се употребяват три конструкции, от които първите две са факултативни варианти (*нимало + не*; *ни мало + не*), а всяка една спрямо третата е в отношения на синтактична синонимия. В български език за същата цел се употребяват конструкции само от третия вид (*ни най-малко*) Срв: ... да не остане нимало отрова — ... ни най-малко отрова (М. Лалич). При стилистично — неутрална употреба по-голяма е вероятността едната от двете дублетни форми да изчезне, но в случая паралелното им функциониране се специализира за интензификация на събелението и по-висока емоционалност. Различиято между двата езика е свързано с някои техни по-общи структурни характеристики — по-развитата морфологична структура в сърбохърватски (по-богатата местоименна парадигма) и обобщаването на именните конструкции в български.

По отношение на употребата на отрицателния императив като специализирано средство за изразяване на определен вид емоционална насоченост (забрана) сърбохърватски остава по-близък до старото състояние и до другите съвременни славянски езици. В български език се появяват аналитични конструкции с предлога *без*, при които се постига по-голяма категоричност на забраната. Те се употребяват наред с познатите форми за отрицателен императив като стилистично маркирани. Срв: Не се бави много! И без да спираш за чаша кафе по пътя! (Б. Райнов). Така и в подчинените изречения със съюза *без да* се акцентува по-силно върху изключването на определени отношения (срв: Излезе, като не поздрави. — Излезе, без да поздрави). В тези случаи по-високата емоционалност се постига чрез специфичната семантика на предлога *без* (значение на пълно изключване, отделяне). В сърбохърватски такива подчинени изречения се срещат само на равнището на узуса.

В много езици елипсата е широко употребявано средство за предаване

на емоционалната насоченост на говорещия. Конструкцията се редуцира и на преден план се изтъкват онези части, които носят определен смислов акцент и са от първостепенно значение за оформянето на външните структури. За сърбохърватски е характерна общо по-високата честота на отрицателни елипси (и изобщо на елипси), поради спецификата на неговия исторически развой. Трябва да се отбележи и по-голямото структурно разнообразие за елипси в сравнение с български. Внимания заслужават някои мононегативни конструкции (с отрицателно местоимение или частица), в които се пропуска отрицанието към предиката. Тази тенденция в сърбохърватски е сравнително нова, обратна на склонността към натрупване на отрицателни елементи. И в двата случая се осъществява едни и същи комуникативен замисъл, една и съща степен на емоционалност, но очевидно в определен момент става известно преразпределяне на езиковите средства, с цел да се постигне известна специализация в употребата. (Както вече изтъкнахме, удвояването на отрицанието в славянските езици е обща закономерност и не е свързано само с емпазата.)

Као да није ни спавала и ништа друго мислила ... (И. Андрич). Урецили би нас као радијаторе, нико да стручи (О. Давичо). Командант ни да чује (М. Лалич).

И в двата езика, но повече в сърбохърватски се използва транспозицията за изразяване на повишена емоционалност. Срв: Деца су ништа. Станке су ништа. Очеви су ништа. Ви сте ништа (Д. Чосич). Вие сте дошли при никого, а аз идвам при баца си (Б. Райнов).

В сърбохърватски се предпочитат елипсите с отречена копула, докато в български това не е задължително и възможностите за образуване на елипси с различните части на речта са по-широки. Това е отражение на степента на обобщаване на предикативното отрицание в двата езика и на възможностите на отрицателната частица да заема различни позиции в границите на изречението.⁹

От изнесените до сега факти могат да се направят следните по-общии заключения.

Наблюденията върху общата фреквентност на синтактичното отрицание в двата езика показват, че в сърбохърватски език тази категория е свързана в по-голяма степен с изразването на комуникативния замисъл като цяло, а това вече предполага по-широка редундантност и възможности за поява на противотенденции. В български се забелязва по-широко включване на лексикални средства, интонацията и контекста. От друга страна, по отношение на конститутивната модификация в български се проявява тенденция към по-голяма точност, поради причини от структурен характер.

Употребата на едни и същи конструкции за изразяване на определен вид комуникативна насоченост (конститутивна, персуазивна модалност) е свързана с общите закономерности на понятийните отношения. Възможностите за езиково изразяване се направляват от вътрешните механизми на изграждане и развой на езиковата структура, както и от някои екстралингвистични фактори.

⁹ За разлика от български сърбохърватски не може да образува елипси с прилагателни — **He lena. Није lena.*

От гледна точка на интензификацията и на проблема за емоционалността заслужават внимание две диаметрално противоположни тенденции — към разширяване на външните структури (чрез повторение на едно и също или няколко еднотипни средства) и към редуцирането им, при което се изтъква актуалната информация. За съвременното състояние на сръбохърватски език са характерни известни прояви на противоречивото единство на тези две тенденции. Също така като общ похват трябва да се отбележи и паралелната употреба на различни средства с едно и също значение, някои от които са допълнително специализирани за изразяване на определен вид комуникативна насоченост. По такъв начин става превръщането на дублетите в синтактични синоними. Много често дублирането на различни средства е предизвикано от вътрешно-езикови причини, като чрез вторичното разграничаване се постига относително равновесие в съответната част от одиковата структура.